

Траплялись випадки, коли суд розпочинав розгляд справи на вимогу мирових посередників. Так, через старшину Кохановецької волості волосному суду було передано розпорядження мирового посередника призначити покарання сільському старості «за дурну поведінку». Отримавши розпорядження, суд вже не з'ясовував суті справи, а призначив тілесне покарання - п'ятнадцять ударів різкою.⁹

Поширеним покаранням серед селян було тілесне - до двадцяти ударів різкою. На практиці, при визначенні кількості ударів, суд враховував наявність судимості. Так, селянам, які вперше вчинили крадіжку майна з двору поміщика, було призначено покарання - 15 ударів різкою. Селянина, який наніс усну образу сільському старості, і вже піддавався тілесному покаранню, вдруге було збільшено кількість ударів до 20.

Тілесні покарання не могли застосовуватися до селян, які досягли шістдесятирічного віку, закінчили курс в повітових училищах або вищих навчальних закладах, а також до посадових осіб. Всіх інших селян могли сікти різками.

Крім тілесних практикувались і інші види покарань: арешт до семи днів, штраф, залучення до громадських робіт до шести днів. Однак в практиці переважали все-таки тілесні покарання. Так, в Брацлавському повіті з 556 винесених рішень було присуджено до тілесного покарання 294 особи, штрафу - 150, арешту - 10, громадським роботам - 8.¹⁰

Виконання вироків волосного суду законодавство покладало на волосного старшину. Але виконували їх, як правило, сільські старости, або соцькі й десяцькі.

Селяни не вірили в справедливість рішень волосного суду, а волосні судді не користувалися авторитетом серед населення. Знаючи, як формувався склад волосного суду, який існував тиск волосної і повітової адміністрації при вирішенні справ на суддів, про їх халатне відношення до своїх обов'язків, селяни не могли краще відноситись до цієї установи. Крім того, в судах нерідким явищем було хабарництво. Навіть мирові посередники змушені були визнати, що селяни, які не мали коштів, щоб загодити суддів, боялись звертатися до цієї установи за допомогою.

Не дивно, що дослідники того часу теж вказували на недоліки волосного суду. Джерелом безправ'я і несправедливості називав волосний суд К.Головін.¹¹ Справедливо вказував Н.П.Подлігайлов, називаючи волосний суд зброєю місцевої адміністрації.¹²

Отже, неграмотність селянства, тиск місцевої державної адміністрації викривляли, надане селянам самоврядування. Мізерна оплата праці або й взагалі безкоштовне її виконання перетворили посаду волосного судді в повинність, а вибори - в розкладку цієї повинності. Негативно позначилася на діяльності волосних суддів тимчасовість перебування на посаді, яка позбавляла можливості набути досвіду роботи. За таких умов волосний суд не міг бути незалежним. Але позитивним залишається те, що, беручи участь в судових засіданнях, селянство навчалось елементарним правовим знанням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тарабанова Т.А. Состав волостных судов // Вест. МГУ Сер. История. - 1993. - №2. - С.45; 2. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО), ф.228, оп.1, спр.409, арк.41; Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф. Д-205, оп.1, спр.63, арк. 112; 3. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.470, арк.2; 4. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.409, арк.37; 5. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.470, арк. 3; 6.Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (раздел 2) // ПСЗ-2. Т.ХХХУІ. № 36657; 7. Центральний державний історичний архів України, ф.442, оп.525, спр.30, арк.99; 8. Бондаревський В.А. Волосне управління і становище селян після 1861 року. К.,1961. - С.69; 9. ДАВО, ф.Д-833, оп.1, спр.2, арк.2; 10.Там же.-С.9; 11. Головін К. Наше местное управление и местное представительство. Спб., 1884.- С.25; 12. Подлигайлов Н.П. Местное управление в России. - Спб.,1884. - С.151.

В.С.Мазурик

СЕКРЕТНІ КОМІТЕТИ І СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (II ЧВЕРТЬ XIX СТ.)

Практика розгляду важливих державних проблем у спеціально створених для цього секретних комітетах з'явилась в імперській Росії у другій чверті XIX ст. Подібних аналогів годі шукати у законотворчому процесі західноєвропейських країн; в цій ситуації ліпше

звернутись до одного з політичних принципів стародавнього китайського філософа Лао-цзи: "коли уряд спокійний, народ простодушний, коли ж уряд діяльний, народ стає нещасним". Ми не стверджуємо, що в середині XIX ст. вищі бюрократичні кола імперії були прихильниками даосизму, просто іншого шляху для розв'язання найпринциповіших питань державного управління, окрім як у секретних комітетах, в них не було. Прискіпливий В.Ключевський відзначив якимось, що за кількістю вільних людей Російська держава у 45 разів менша за Францію, а "вищі стани- гільдійні громадяни, купці, духовенство- являють собою у кількісному відношенні маленькі опуклості, ледь помітні наливки на народному тілі".¹ Виходячи з цього, для країни, що пережила свого часу цілком "азійську" за суттю Пугачовщину, допустити щось схоже ще раз було б справжньою катастрофою.

Однак у 1825 році правляча верхівка зазнала несподіваного удару з протилежного боку: проти неї рішуче виступили радикально налаштовані дворяни. І хоча акція декабристів закінчилась повним фіаско, це не позбавило уряд Миколи I від необхідності вирішення складних проблем, що постали в державі, у ситуації, яку можна визначити як "між молотом і ковадлом".

Автор даного матеріалу не поділяє дещо спрощеного погляду на виникнення секретних комітетів, який довгий час побутував в історіографії. Він був сформульований М.Балабановим у середині 20-х років нашого століття і визначив причиною появи Комітету 6 грудня 1826 року "повстання декабристів та селянські заворушення, що стали відлунням останнього".² З невеликими маргіналіями ця теза була прийнята М.А.Рахматулліним.³ Проте, на нашу думку, такий підхід демонструє перш за все *тактичний* характер створення секретних комітетів, тоді як насправді йшлося про *стратегічний* напрямок в керівництві імперією за часів Миколи I. Повна закритість суспільства, консервація сталих порядків помножена на систему загальної недовіри і підозрілості- такою була формула управління Росією II чверті XIX століття. Секретні комітети ідеально вписувались у цю формулу. У цій статті мова піде про вплив секретних комітетів на розвиток селянського питання стосовно українських територій, що перебували тоді в складі імперії.

Загальноновизнаним є той факт, що саме селянське питання являло собою основну проблему суспільно- політичного і економічного життя Російської імперії, починаючи з другої половини XVIII ст. За період з 1801 до 1860 рр. уряд видав 611 актів щодо поміщицьких селян⁴, прагнучи узгодити відносини між селянами та їх власниками. Такого узгодження в першу чергу потребували території, в яких існував цілий комплекс протиріч між різними суспільними станами (зокрема, Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської держави лише наприкінці XVIII ст. і значно відрізнялась від інших регіонів).

Секретний комітет 6 грудня 1826 року був створений з метою, як вказувалось у відповідному рескрипті, "оглянути стан справ усіх частин управління, щоб вивести правила для ліпшого їх влаштування та виправлення".⁵ Комітет очолив голова Державної ради граф В.П.Кочубей. Комітетом були складені проекти нових законів про Державну раду, про Судовий та Урядовий сенати, про загальне започаткування міністерств та губерній. Ці закони передбачали більш чітке розмежування справ Державної ради і Сената, скасування Комітету міністрів тощо. У тісному зв'язку з цими проблемами знаходились станове та селянське питання.⁶

Селянське питання не знайшло спочатку відображення в роботі секретного комітету. Воно було поставлене на порядок денний лише у квітні 1827 року під час обговорення проекту "Додаткового закону про стани" у вигляді заборони продажу селян без землі. У зв'язку з цим постало питання ревізії указів 1763 і 1822 рр. про заслання кріпосних до Сибіру, однак вони залишились без змін. Урядовці знайшли можливість лише розпливчасто і невизначено закликати представників дворянства "не зловживати своєю владою".⁷ Окрему записку із селянського питання підготував М.М.Сперанський. В

ній йшлося про становище селянської верстви, про причини існування інституту кріпосного права і його значення для життя імперії, а також про заходи щодо покращення побуту селянства і поступового звільнення поміщицьких селян. "Ключем" свого підходу Сперанський обрав формулу, згідно з якою спершу слід було розглянути становище казенних селян і використати напрацьовані механізми для подальшого реформування поміщицького села. Діячі комітету вельми прохолодно зустріли ініціативу Сперанського, проте особливих заперечень в частині модифікації становища державних селян вона не зустріла. Як результат - 20 квітня 1828 року був створений комітет під головуванням князя О.Б.Куракіна, який розглядав питання про можливість надання казенним селянам прав на спадкову оренду державних земель. В цілому ніяких особливих змін у селянське питання Комітет 6 грудня не вніс: всі пропозиції на користь кріпосних, включаючи заборону їхнього продажу без землі і спрощення процедури виходу на волю, виявились відкладеними на невизначений термін. З цього приводу великий князь Костянтин Павлович у 1830 р. філософськи відзначив, що все це "краще віддати на суд часу".⁸

Події 1830-31 років на Правобережній Україні поставили остаточну крапку на реформаторській діяльності Комітету 6 грудня (у 1831-32 роках комітет збирався всього 7 разів). Натомість розпочинаються репресії проти діячів польського національного руху; боротьба з сепаратизмом стає пріоритетною для урядової політики у Південно-Західному краї. З цією боротьбою було тісно пов'язане і селянське питання. У березні 1835 року був запроваджений секретний комітет для "пошуку засобів щодо поліпшення стану селян різних звань" під головуванням І.В.Васильчикова. Комітет констатував, що влада поміщика не повинна бути необмеженою, селянин мусить бути захищений від зловживань місцевої адміністрації дієвими законами".⁹ Не викликає сумніву, що в цьому контексті йшлося насамперед про поміщиків колишніх польських губерній. Не випадково одним з локальних питань, які вирішував Комітет 1835 року, було питання про управління конфіскованими під час польського повстання маєтками.¹⁰ Комітет-1835 визначив "двоєдине завдання", яке охоплювало як державні, так і приватновласницькі маєтки, тобто відбувалось нівелювання становища поміщицьких і державних селян з обов'язковим збереженням феодальної експлуатації. 29 березня 1835 року П.Д.Кисельов подав імператору проект про зміну політичного статусу південно-західних губерній. Фактично мова йшла про врегулювання відносин поміщиків і кріпосних селян і поширення інституту інвентарів, притаманного цьому регіону, на інші губернії країни.¹¹

Питання реформування державного села розглядав комітет 1839 року. Проте цією проблемою діяльність названого органу не обмежувалась. Модифікацію становища державних селян урядовці намагались доповнити відповідними змінами у статусі селян поміщицьких і від успіху другої частини задуму залежали результати реформи в цілому. Тому ми цілком поділяємо тезу С.В.Мироненка, що "завдання, хід і наслідки роботи секретного комітету 1839-1842 років - це ключ до розуміння політики самодержавства з корінних питань російської дійсності 30-40-х років XIX ст. Невдача спроби відкрити новим указом перспективу перетворень поміщицького села визначила собою і відмову самодержавства від вирішення селянського питання в цей час у цілому".¹²

Дещо рішучіше діяли реформатори у південно-західних губерніях. Урядова політика стосовно західних губерній знайшла своє втілення у рішеннях Комітету в справах західних губерній (1831-1848 рр.). В аграрно-селянській галузі ставилось завдання регулювання кріпосницьких відносин, виходячи з "впровадження у державному землеволодінні принципів майорату". Ще до кристалізації у Комітеті-1835 ідей "двоєдиної реформи" уряд намагався провести на Правобережній Україні люстрації, від яких відштовхуватись у справі реформування. Назване питання про майорати відіграло вирішальну роль в аграрно-селянській політиці російського уряду на Правобережжі протягом двох десятиліть. В результаті від створення майоратів урядовці все ж відмовились.¹³ Взагалі ж період 1842-1847 років був у плані активізації селянського питання найцікавішим протягом всього правління імператора Миколи.¹⁴

У листопаді 1845 року міністр внутрішніх справ Л.О.Перовський підготував записку для імператора, яку він назвав "Про знищення кріпосного стану в Росії". На думку високопоставленого урядовця, селян слід поступово звільняти від кріпосництва, але без землі. Така реформа могла б залишити поміщикам їхню власність і забезпечити найманою робочою силою. Обговорення проекту Перовського проводилось у спеціально створеному для цього секретному комітеті, який розпочав свою роботу 1 березня 1846 року. Досягнути звільнення кріпосних комітет планував "непомітним для них (селян-В.М.) шляхом",¹⁵ аби уникнути значних заворушень. Наступний, 7-й комітет, який працював у 1848 році, виробив нове положення про продаж маєтків з публічних торгів. У фондах названого комітету були вперше зібрані і систематизовані різноманітні записки і пропозиції з селянського питання (в тому числі і на Україні). З усього масиву документів виділимо два: проект князя О.В.Черкаського і записку дійсного таємного радника П.Тенгоборського. Об'єднує їх незвична для російських дворян позиція, яка допускає можливість звільнення селян із землею. Тенгоборський резонно відзначає з цього приводу, що в Росії зробити це буде надзвичайно важко, позаяк невирішеною залишається проблема компенсації поміщикам. "Інша справа – Царство Польське, – резюмує таємний радник, – там звільнення з землею є процесом реальним".¹⁶ Князь Черкаський пропонував дозволити українським селянам викуплятися на волю і викупляти у свою повну власність земельний наділ, створивши з цією метою поземельні кредитні банки.¹⁷ Відзначимо також позицію анонімного автора, який наполягав на гласному обговоренні селянського питання.¹⁸

Ліберальні погляди на селянське питання знайшли свій подальший розвиток у роботі останнього секретного комітету, який відкрився 3 січня 1857 року. На ньому планувалось розглянути "заходи щодо влаштування побуту поміщицьких селян", проте вже влітку цього ж року під впливом міністра С.С.Ланського, а також записки німецького вченого барона А. фон Гакстгаузена селянська реформа набуває реальних обрисів. 20 листопада з'явився царський рескрипт віленському генерал-губернатору В.І.Назимову, в якому йшлося про безпосередню реалізацію селянської проблеми. З цього приводу імператор Олександр писав великій княгині Олені Павлівні: "Це всього перший крок у нагальному для нас питанні. Дасть Бог, можна буде використати його для успішного завершення, і питання звільнення послугує солідною основою майбутньому стану".¹⁹

На кінець 50-х років XIX ст. секретні комітети виконали свою місію. З перейменуванням останнього з них в лютому 1858 року у Головний комітет з селянської справи епоха секретних комітетів завершилась. Селянське питання стало надбанням публічної політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ключевский В.О. Курс русской истории.//Сочинения в девяти томах.-Т.V.-М.,1989.-С.250;
2. Балабанов М. Народные массы и движение декабристов // Красная новь.-1926. Кн.3.-С.154-155;
3. Рахматуллин М.А. Подъем крестьянского движения и реакция самодержавия после восстания декабристов.// Из истории экономической и общественной жизни России.-М.,1976.-С.171;
4. Крутиков В.И. Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении.// Социально- политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России.-Воронеж,1983.-С.178;
5. Журналы Комитета 6 декабря 1826 г.-Сборник РИО.-Т.74.-СПб.,1899.-С.ХІІІ;
6. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты.-М., 1981.-С.189;
7. Российский государственный исторический архив (далі- РГИА). – Ф.1180. – Оп.15. – Спр.78, – Арк.59зв.-61;
8. Там же.-арк. 88;
9. Там же.-арк.124зв.;
10. Ерошкин Н.П. Вказана праця.-С.191;
11. Дружинин Н.М.Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева.-Т.1.-М.,1946.-С.610-612;
12. Мироненко С.В. Секретный комитет 1839-1842 гг. и указ об обязанных крестьянах. Автореф. дисс...канд. ист. наук.-М.,1976.-С.6-7;
13. Неупокоев В.И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века.-М.,1976.-С.306;
14. Тарле Е.В. Император Николай I и крестьянский вопрос в России по неизданным донесениям русских дипломатов 1842-1847 гг.//Сочинения.-Т.4.-М.,1958.-С.570;
15. Ерошкин Н.П. Вказана праця.-С.195;
16. РГИА. – Ф.1180. – Оп.15. – Спр.78, – Арк.205-206;
17. Там же,- арк. 239-239зв.;
18. Там само,- арк. 282;
19. Цит за: Резникова Е.Е. Крестьянский вопрос в России и проекты великой княгини Елены Павловны (1830-е годы 1861 год).//Вестник Московского университета. Сер.8. История.-1999.№1.-С.22.